

BELĀGAT İLMİNİN GELİŞMESİNE MÜESSİR OLAN KAYNAKLAR

Yrd.Doç.Dr. Nasrullah HACİMÜFTÜOĞLU

Belagat, söz ve hitabet sanatına ölçü olabilecek değişik edebi sanat ve kaideleri içeren, Kur'an'ın f'câzındaki gizliliklerin sezilmesine vesile olan bir ilimdir.

Beleğa (بلغ) köküne bağlı olarak türetilen kelimelerin konu ile ilgili olanları bülûğ (بلوغ), belâğ (بلاغ), ıblâğ (ابلاغ) tebliğ (تبليغ), belîğ (بليغ) ve belâgat (بلاغت) kelimeleridir. Birleştikleri ortak anlam ise ; eristirmek, sonuca varmak, sonuçlandırmak, zihinde oluşan birikimi sistemli bir şekilde aktarabilmek demektir. Belâgat kelimesinin karşılığı olarak Batı dillerinde "rhetoric" ve "eloquence" kelimeleri kullanılmaktadır. Retorik, ilim olarak; eloquence da, meleke olarak belâgati ifade ederler. Bu iki kelimenin birleştikleri ortak anlam ise; hatib veya yazarların, hoş ve heyecanlı ifadelerle karşı tarafı inandırma, etkileme ve ikna etme sanatları; ayrıca, muhataplarını bilinçlendirmeyi amaçlayan edebi perensipler, demektir (Macmillan, Dictionary, s. 331; New Britannica, XV, 798; Encyclopedia Universalis, XIV, 236).

Her milletin ve muhtelif sanat erbabının ayrı ayrı belâgat anlayışları ve kendilerine mahsus tarifleri vardır. Bir deyim ve bir ilmin adı olarak belâgat, denebilir ki ilim dünyasında en çok tarifi yapılan deyimlerden biridir. el-Câhuz'dan başlayarak (el-Beyân, I, 88 vd.), meşhûr edebiyât mecmualarında yer alan bu tarifler ve zaman zaman belâgat kelimesi ile eş anlamlarda kullanıldıkları söylenen fesahat, beyân, bedî ve meânî gibi diğer deyimlerin de tarifleri hesaba katılırsa, ferdi ve anonim olarak yüzlerce tarifi yapıldığı söylenebilir.

Bir ilmin adı, o ilmi oluşturan çeşitli bölüm ve konuların tek veya bir kaç kelime ile ifade edilmesidir. Belâgat da, uzun bir tekâmül

seyri içinde, edebî ilimler arasında katettiği mesafeye ve içerdiği konulara göre çeşitli isimlerle anılmıştır. Meselâ el-Câhiz'da "beyân", İbnü'l-Mu'tezz'de "bedî", İbn Kudâme'de "şîr ve nesir kritiği", el-Askerî'de "şîr ve nesir sanatı", el-Hafacî'de "fesahat", Abdülkahîr el-Cürçânî'de "belâgat" ve "l'câz delilleri", Teftazânî'de "meânî"; çağdaş müelliflerden Taha Hüseyn'de "beyân", Emin el-Hulî'de "söz tekniği" ve Ahmed eş-Şâib'de de "üslûb" adlarıyla tanınmıştır. Bu isimlerin tüm özelliklerini kapsamına alan en içerikli isim ise "belâgat" dır.

Belâgat için yapılan tarifler arasında el-Câhiz'in en çok beğendiği tarif şudur : "Lafzın manasıyla, manânın da lafziyla yarışması; lafzın kulağa dokunmasıyla, manânın da derhal kafaya yerleşmesi" demektir (el-Beyân, I, 115). Bir yerde söz güzelliğinden bahs ederken yine el-Câhiz : "En güzel söz, azı çoğuna ihtiyaç bırakmayan, manası zâhirinde olandır. Manâ yüksek, lafız belîğ, cümle yapısı sağlam, kerâhetten uzak, manâ bozukluğundan beri ve tekellüften korunmuş olursa; verimli topraklarda yağmurun gösterdiği tesir gibi, o söz de gönüllere aynen tesir eder" demektedir (ayn. eser, I, 83). Kudâme b. Cafer ise belâgatı; "Kelâm seçkinliği, tertip güzelliği ve dil fesahatıyla birlikte kasdolunan manâyı içeren" bir deyim olarak (Nakdû'n-nesr, s. 76) tanımlamaktadır. Ali er-Rummânî da çok zarîf bir tarif getirerek (en-Nüket, s. 75) belâgatı, "manâyı en güzel lafızlarla dinleyicinin gönlüne akıtmaktır" sözleriyle ifade etmektedir. Türk müellif Manastırlı M. Rifat, klâsik deyimle efrâdını camî', ağıyarını manî' bir tarif (Mecâmîu'l-edeb, s.11) sunmaktadır ki, kendi üslûbuyla bu tarif aynen şöyledir : "Fesahât-î lîsâna riayet şartıyla, lafzı mukteza-î zâhîr ile icâb-î hâle mutabık kılarak, manâ-î vahidî, turûk-î muhtelife ile irâd etmek ve tenâsüb-î kelîmât ile tecâvüb-î fikarâtı gözeterek, sem' ve kalbe mülâyim ve hoş gelecek vechile kelâmı terkiib eylemek usûl ve kavâidini hâvî olan malûmât-î edebîyyeye umûmen belâgat tesmîye olunur".

Gerek ferdî ve gerekse anonim tarzda yapılan tanımlarda şu ortak özellikler göze çarpar : Mana, kelîme ve kelâm seçkin olmalı; dil fesahâtını oluşturan şartlara uyulmalı, az ibarelerle çok manalar sunulmalı; hâl ve zâhîrin gereğine göre, dil kurallarına uygun bir

tarzda lafızlar tanzim edilmeli; bir manâ, değişik yollarla anlatılabilir; söz, kulak ile kalbe hoş ve yumuşak gelecek tarzda terkib edilmelidir.

Belâgatın çeşitli tariflerinde yer alan bu tür edebî ölçüleri edebiyât ustalarının aynı mahâretle uygulayamayacaklarını göz önüne alan er-Rummâni ve Fahrüddin er-Râzi ile es-Sekkâki, alt ve üst sınırlar tesbit ederek, belâgat derecelerinin bu iki sınır arasında değerlendirilebileceğini ortaya koydular. Bunlara göre belâgatın en yüksek derecesi ile ona en yakın olan kısım 'icâz derecesi olup, bu derece sadece Kur'an'a mahsûstur. 'icâz derecesinin tabanı ile beşer belâgatının tavanı arasında Hz. Peygamber'in sözü yer alır. Hz. Peygamber'in sözü ile en alt tabaka arasında, düşünülemyecek kadar çok fazla belâgat dereceleri vardır. Beşerî belâgat alanında derece kazanmak, kişinin tamamen yaratılışındaki bazı özelliklere, güzel söz söyleme melekesine, bilgi ve gücüne bağlıdır.

Belâgat, İslâm öncesi ve İslâmî devir kaynaklardan, çeşitli vasıtalarla beslenerek gelişip büyüyen bir ilimdir.

A) İslâm öncesi devir :

İslâm öncesi (Cahiliyet devri), gerek manzûm ve gerekse mensûr, her türlü edebî birikimin sıhhati hakkında bulandırıcı bazı tartışmalar (Nöldeke, D. Morgoliouth ve Taha Hüseyin gibi kişiler tarafından) ortaya atılmış ise de, erbâbınca bu konu yeterince tartışılmış, zayıf deliller çürütülmüş ve bu konuda tarafsızlığın muhafaza edilmediği ortaya konmuştur. İslâm öncesi devirlerde belâgatın yüksek derecelerde bulunduğunu Kur'an-ı Kerim : "Keskin dilleriyle sizi ayıplarlar, size eziyet verirler" (el-Ahzâb, 33/19) ayetle bildirmiştir. İbn Cinnî'nin de dediği gibi (el-Hasâis, II, 447), arap dilinin çoğu mecâzdir ve İbn Kuteybe'ye göre (Te'vil'ü müşkili'l-Kur'an, s. 20 vd) bu mecâzın içinde İstiare, temsil, kalb, takdim ve te'hir, hazif, tekrar, izah, izhâr, ta'riz ve kinâye gibi belâgat unsurları yer almıştır. Türk müellif M. Fehmi de (Tarih-i edebiyât-ı arabîyye, I, 238) : "Câhiliyyenin

belâgatı, şîrleri, durub-ı emsâli, her devirde üdebânın rehberidir" sözleriyle bu gerçeği dile getirmektedir.

1. Şîr

Şîrin ne zaman başladığına dair kesin bir şey söylenememektedir. Ebu Zeyd el-Kureşî (öl. 170/786), Melekler ile Hz. Adem'e ve Şeytana şîr isnâd ediyorsa da (Cemhere, s. 26), bu isnâd, ilmi kriterlere uygun düşünmemektedir. Aristo'ya göre şîr (Fennü's-şîr, s. 11), insanlığın çocukluk dönemlerinden beri duygularında vardır ve ortaya çıkışı da Omeros iledir. Türk edîb Muallim Nâci (öl. 1310/1893) da "itikâdımıza göre, nutuk yaratılalı beri şîr mevcuttur" sözleri ile, şîrin insanlıkla başladığını dile getirmektedir.

Şîri, İmru'ul-kays (öl. 540 m.) ve el-Mühelhil b. Rebî'a (öl. 531 m) ile başlatan el-Câhîz'in (el-Hayavan, I, 54-Atvî-), Omeros gibi büyük bir destan şairinin Odyssea ve İliada'sından haberdar olmadığı izlenimini vermektedir.

Şîr denilince, şüphesiz ilk akla gelen şey belâgattır. İbn Haldun şîri tarif ederken (Mukaddime, s. 573), isti'are üzerine kurulan belîğ söz, diyerek anlatmaya başlar. Şîrin zevk veren tarafı, içerdığı bir kinâye veya bir isti'arenin üslûbudur. İslâm öncesi devirlerde arap şairleri, "Sûk-ı 'Ukâz" denilen panayırda şîrlerini eleştirtir, yarış ve tefâhur meydanına sûrer, fesahat ve belâgat alanındaki otoriteleriyle seçilmiş bulunan Kureyş kabilesinin önde gelenlerinin kritiklerine sunar ve böylelikle lafız ile manâ bakımından daha fesih ve belâgat açısından benzerlerine daha üstün görülen şîrler, Ka'benin bir köşesine asılmağa hak kazanırdı. Bu maksatla Nâbîğa ez-Zübyânî (öl. 604 m.) için adı geçen panayırda deriden mamul bir çadır kurulur ve teşbîh ile mecâz konuları dışında, ayrıca dil ve üskûb ile ilgili tahlillerde bulunurdu. Önemli edebî özellikler taşıyan İslâm öncesi şairler; sözlerini sadeleştirir, takdîm ve te'hirler yaparlardı. Zamanla kelimelerini değiştirir, manâ ve lafız arasında isâbet ararlardı. Züheyr b. Ebi Sülmâ (öl. 615 m.)'nın "yıllanmış" anlamına gelen "Haveliyât" 1. bunun en güzel örneğidir. Eski arap şairleri arasındaki üstün seviyeli

münâzara ve yarışmalar, henüz ilim haline gelmemiş olan belâgatın, bir sanat ve meleke olarak uygulandığı bir dönemdir.

2. Hitabet

İslâm öncesi belâgat kaynaklarından bir tanesi de hitabettir. Adı geçen Ukâz'da şiirlerin kritiği yapıldığı gibi, nutukların kritiği de yine orada yapılırdı. Yarışa katılan hitabeler, bir anlamda manzûm olmayan şiirlerdi. Belâgat özelliklerinin tümüne uyularak nutuklar irâd edilir ve değerlendirme bu açıdan yapılırdı. İbn Kuteybe'ye göre (Te'vil, s. 13) bir arap hatibi nutkunu, mukteza-i hale, topluluğun seviyesine, dinleyicilerin râğbetine ve makamın yüksekliğine göre ayarlardı. Hatipler, manaları rahatça anlaşılın, akıcı, hoş ve nâzık kelimeleri seçmesini bilen büyük söz ustaları idi. Hz. Peygamber ile Hz. Ebu Bekir'in henüz çocuk iken dinledikleri Kuss b. Saide'nin meşhûr hutbesini Hz. Peygamber belâgatla takdir eder ve bu vesile ile ona : "Allah Kuss'a rahmet etsin. O, İbrahim oğlu babam İsmail'in dininde idi" ifadeleriyle dua ederdi. Bu devrin meşhûr hatiplerinden biri Sebân-i Vâil, bir diğeri de Eksem b: Sayfi (öl. 9/630) dir.

3. Darb-i Meseller

İslâm öncesi önemli belâgat kaynaklarının bir diğeri de darb-i meseller, yani atasözleridir. Atasözleri, lafız ve manâ itibariyle, orta tabaka ile yüksek tabakanın ittifakla aralarında dolaştırdıkları; icâz, manâ isabeti ve bir sözle bir kaç teşbih gibi belâgatın önemli unsurlarını taşıyan hikmetli ifadelerdir.

İslâm öncesi arap edebî mahsulleri günümüze kadar, belâgat için hep örnek sayılmışlardır. Bu mahsullerdeki belâgat sanatları, yemekteki tuz ölçüsündedir. Ta'kid ve tenafür gibi bazı konular açısından bir takım şiirlerin eleştirisi yapılmış ise de, bu o günkü üslûb ile Kur'an'ın getirdiği üslûb arasındaki karşılaştırmadan ileri gelmektedir.

B) İslâmî devir

İslâmî devir belâgat kaynağını din, edebiyât ve (tercemeler yoluyla elde edilen) yabancı kaynaklar meydana getirir.

a) Din Kaynağı

Din kaynağı denilince, başta Kur'an-ı Kerim ve hadis olmak üzere tefsirciler, kelâmcılar ve usûlcular akla gelir.

1. Kur'an-ı Kerim

Kur'an, nazıl olduğu toplumun dil karakterinde ve o toplum tarafından rahatça anlaşılabilen bir kitaptır. Onda yer alan belâgat figürlerinin tamamı, Arap dil hususiyetlerinin sınırları içindedir. Çok istisnâî haller dışında, Kur'an'ın manâsını anlamak için Hz. Peygamber'e sorulmamıştır. Sonradan yapılan tefsirlerin bir çoğu, eski arap şîrinden seçilen örneklerle yapılmıştır. İbn Abbas (öl. 68/687)'a Kur'an'dan bir şey sorulduğunda, arap şîrinden okuduğu bir beyitle cevap verir ve "Kur'an'dan bir şey okuyup da manâsını anlayamazsanız, onu eski arap şîrinde arayınız. Çünkü şîr, Arapların bütün bilgilerini içine alan divanlardır" demiştir. Özet bir ifade ile Kur'an, beşerî belâgatın zirvesinde bulunan bir topluma : "Siz, bunun bir tek sûresine bile benzer getiremezsiniz" sözleriyle meydan okuyarak, insanlık tarafından ulaşılması imkânsız bir belâgat noktasında bulunduğunu ilan etmiş ve haliz olduğu belâgat surlarının nelerden ibâret olduğunu anlamaları için İslâm müelliflerini adeta seferber etmiştir.

2. Hadisler ve Hitâbeler

Hz. Peygamber bir hadisinde "kelimeler hazinâsi bana verildi" demek suretiyle, belâgatın özünü teşkil eden "az lafız, çok manâ" prensibine işaret etti. Belâgatın anahatlarını çizen sayısız hadislerin en mühim özellikleri harflerin az, manâların çok; her türlü tekellûf ve tasannu'dan uzak olmalarıdır. Uzun veya kısa ifadeler, yerine ve

makamına göre tesbit edilmiştir. Hadisler, vahşi ve garib kelimelerden salım oldukları gibi, mübtezel sokak laflarından da beridirler. Bu sözler Peygamberlik ismettiyle korunmuş, herkes tarafından hüsn-ü kabul görmüştür. Talaffuzları kolay, manaları açıktır. Kelime ve cümlelerine bakıldığında; harflerde uyumsuzluk, dil kurallarına ters düşme ve müzikal hoşnutsuzluk görülmez. Tam bir ahenk içinde kelimeler birbirini kucakladığı gibi, maksadı ifâ ve manâyı edâda mükemmel bir tesânüd vardır. Daha özlü bir deyişle hadisler; mukteza-ı hâle göre, fesahat ve belâgat ölçülerini çatlatırçasına söylenmiş sözlerdir. Carullah ez-Zemahşeri : "Yüce Allah, Arap dilinin kaynağını Hz. Peygamber'in diline ilka etti" sözüyle bu gerçeği dile getirmiştir. Hz. Peygamber, şîr ve hitabetle hiç uğraşmadı; fakat, gerektiğinde en büyük belâgatçı ve en büyük hatip olarak görüldü. İrâd ettiği hutbelerin hiç birinde, kendisine yardım edildiğine dair günümüze kadar henüz hiçbir haber intikal etmedi. O'ndaki belâgat, tamamen Allah vergisi idl ve Kur'an gibi bir belâgat mucizesi de, normal insan belâgatının üstünde bir takım mezziyetlere sahip olması icab eden böyle bir peygamber tarafından ancak tebliğ edilebilirdi. "Rabbim beni edeblendirdi, edebimi pek de güzel yaptı" ve "Arapların en fasihyim, Kureyşliyim" gibi sözlerle, sahip olduğu bu nımeti dile getirir ve fakat, belâgatıyla hiçbir kimseye meydan okumadığı gibi, sözünün f'câz derecesinde olduğunu da yine hiçbir zaman iddia etmedi. Belâgat yelpazesinde hadis, beşer belâgatının zirvesi ile f'câzın tabanı arasındaki çizgiyi meydana getirir.

İslâmî devir ilk belâgat kaynakları arasında dört râşit halife (Hulefa-ı Raşidin)'in siyâsi ve dinî hitabeleri, kuşaktan kuşağa intikal eden vecizeleri de yer almaktadır. Hutbelerindeki üslûb, lafız ve mana örgüsü, Hz. Peygamber'in hutbeleriyle uygunluk göstermektedir. Hz. Ömer şûrle meşgul olur ve sevdiği bir şairin belâgat özelliklerine işaret ederken : "O, sözü birbirine yığmaz, tekrarda bulunmaz, vahşi ve garib kelimelere yer vermez; kışiyi, var olan sıfatlarıyla över" demek suretiyle, belâgatın en önemli unsurlarını dile getirir. Hz. Ali'nin "Nehc'ü'l-belâga" adıyla bir araya getirilen hitabeleri, mektupları, mev'izeleri, hikmet ve adâbi, Kur'an ve hadisten sonra gelen önemli

bir belâgat mecmuası niteliğindedir. Ayrıca Hz. Ali ile oğlu Hz. Hasan'ın; belâgatı, ilim olarak tarif ettikleri bazı kaynaklarda (esb-Sınaateyn, s. 58) yer almaktadır.

3. Tefsirciler

Bir ilim olarak belâgatın gelişmesinde önemli rolü bulunan tefsircilerin çalışmaları, İbn Abbâs (öl. 68/687)'in yukarıda işaret edilen "Kur'an'daki garip kelimeleri, Arap şürinde arayınız" (İbn Reşîk, el-Umde, I, 30) sözleriyle tam bir canlılık kazanmış ve böylelikle Kur'an'daki garip kelimeler şürde, Arap dil özelliklerinde; yani ist'are, mecâz, kinâye, takdim ve te'hir gibi hususlarda aranmaya başlanmıştır. İbn Abbas'ın bu direktifi, özellikle Hicri II. asırdan itibaren şür ve dil özellikleri üzerinde büyük çalışmaların yapılmasına yol açmıştır. Bundan dolayı ilk tefsir çalışmaları dil ağırlıklıdır ve "Mecâzu'l-Kur'an", "Me'ânî'l-Kur'an" ve "Müşkilü'l-Kur'an" gibi isimler altında yapılmıştır. Hicri III. asrın sonlarından itibaren başlayan ve Kur'an'ın belâgatına ağırlık veren te'lifler ise, ileride de görüleceği gibi, özellikle kelâmcılar tarafından "l'câzu'l-Kur'an" adı altında yapılmıştır.

Mecâzu'l-Kur'an adıyla ilk te'lif, Ebu Ubeyde Ma'mer b. el-Müsenna (öl. 210/825) tarafından kaleme alınmıştır. Belâgat tarihinde en çok sözü edilen bu eserde "mecâz" deyimini, belâgattaki istilâhî anlamda; yani, "hakikat"ın zıddı olan mecâz değilse de, eserin te'lif sebebine (el-Enbârî, Nüzhe, s. 107 vd; Vefeyât, V, 236) ve "mecâz" tabirinin de isim olarak seçilmesine bakılırsa, bu kavramın tefsir anlamında kullanıldığını söylemek de oldukça zordur. Ma'mer bu eserinde bir dilci edasıyla teşbîh, ist'are, kinâye, takdim ve te'hir, icâz, iltifat ve istifhâm gibi önemli belâgat konularına yer vererek, belâgat ilminin gelişmesine hizmet etmiştir. Ma'mer'in çağdaşı olan dilci Ebu Zekeriyâ el-Ferrâ (öl. 207/822)'nin Me'ânî'l-Kur'an adı altında te'lif ettiği tefsir, irâb ve terkibe ağırlık vermesi cihetiyle, "Mecâzu'l-Kur'an" ı tamamlar niteliktedir. Birisi mecâz ve garîb'den, diğeri ise irâb ve terkîb'den bahsetmek suretiyle ortak olarak ortaya koymak istedikleri konu, Kur'an'ın üslûbudur. el-Ferrâ bu eserinde; teşbîh, mesel,

kinâye, mecâz, isti'are, icâz, hazif, istihâm, ta'accüb, tevbih, takdim ve te'hîr gibi belâgatın önemli konularına yer vermiştir. İbn Kuteybe (öl. 276/889) Te'vil'u müşkil'l-Kur'an isimli eseriyle, Kur'an'ın bir belâgat mu'cizesi olduğunu ve bunu kavrayabilmek için de, arap dil hususiyetlerini bilmenin gerekli bulunduğunu açıklamış ve mecâz, isti'are, maktûb, kinâye, ta'riz ve benzeri belâgat konularını ardarda sıralayan ilk müellif olarak yerini almıştır. İbn Cerir et-Taberî (öl. 310/922) ise, geniş tefsir ve te'vil dönemini başlatarak, lugavî tefsirlere nisbetle, Kur'an'ın belâgatına daha geniş yer vermiştir. Taberî'ye göre Kur'an'ın diğer semâvî kitablardan daha üstün olmasının bir sebebi, tüm fusaha ve büleğayı şaşırtıp acziyete düşüren "nazım ve te'lif güzelliği"dir. Taberî'nin bu cepheye dikkat çekmesi ve ayrıca tefsirinde belâgat konularına bolca yer vermiş olması; bütün tefsircilere, özellikle ez-Zemahşeri'ye, belâgat tetkiklerinin yolunu açmıştır. ez-Zemahşeri, Mu'tezile ile Es'ariye'nin Kur'an belâgatı ile ilgili görüşlerini hazmetmiş ve Es'ari olan Abdülkahir el-Cürcânî'nin görüşlerine ağırlık vererek; sadece Kur'an'ın manâsını değil, aynı zamanda i'câzındaki esrârı da açıklayan bir tefsir meydana getirmiştir. Belâgat alanında müstakil bir te'lifi yoksa da; tefsirindeki belâgat uygulamalarıyla ez-Zemahşeri, kendisinden sonra gelen bütün müellifleri etkileyen büyük bir belâgatçı olduğunu ortaya koymuştur.

4. Kelâmcılar

İslâmî devir belâgat kaynaklarının en önemlisi ve hatta en başta geleni "kelâmcılar" kaynağıdır. Kelâmcıların ayrılmaz vasıfları olan hitabet, münazara ve cedel gibi ilimlerin belâgatla olan münasebetleri de gözönüne alırsa, bu görüşün doğru ve yerinde bir tesbit olduğu kendiliğinden ortaya çıkar. Hal ve makamın gereğine göre söz söyleme ustalığını çok iyi bilen ve belâgatı tüm kurallarıyla uygulama melekesine sahip bulunan kelâmcılar, bir yandan Kur'an'ın i'câzı üzerindeki kahçı eserlerini te'lif ederken, öbür yandan da, gerek edebiyatın ve gerekse yine i'câzın gizliliklerini sezmeye vesile olabilecek belâgat ilminin muhtelif bölümler ve fasıllarını içeren seçkin eserlerini miras olarak bıraktılar.

Kelâmcılar arasında, hitâbet ve münazara konularında gösterilen ilk başarılı belâgat uygulamaları, Mu'tezile gurubu kelâmcılarında görülür. Kimi araştırmacılara göre Mu'tezile gurubu, M.Ö.V. yy. da yaşamış bulunan Sofistlere benzer. Sofistler, sahip oldukları müstesnâ iknâ gücünü kullanarak, Atina sokaklarında irâd ettikleri çarpıcı nutuklarla gençleri taraflarına celbettikleri gibi; Mu'tezile de Basra'nın mescit ve sokaklarında aynı metodu uygulayarak en zeki ilim adamlarından bazılarını kendi saflarına çekebildiler. Sokrat'ın Cedel (Diyâlektik) I, Eflâtûn'un Akademisi, Aristo'nun Mantık ve Retorikası Sofistlere tepki olarak doğduğu gibi; Mu'tezile hareketinin gündeme getirdiği tartışmalar da, başta Ehli Sünnet ilmi kelâmı ile belâgat ilmi olmak üzere, bir çok ilimlerin doğup gelişmesine sebep oldu. Başta Vasıl b. Ata (öl. 181/797) olmak üzere Amr b. Ubeyd (öl. 144/761), Ebu Hûzeyl el-Allâf (öl. 235/849), Ebu Ali el-Cübbâi (öl. 303/915) ve Ebu'l-Kasım el-Ka'bi (öl. 319/931) gibi seçkin Mu'tezile kelâmcılarının, umûmî anlamda İslâmı, hususî anlamda da kendi mezheplerini müdafaa için, önceleri görülmeyen bir cedel sistemi içinde, belâgat ilminin bütün inceliklerini uygulamaya muvaffak oldukları gibi; ayrıca, belâgat ilminin oturtulabileceği temel esasları da ortaya koydular. Nitekim Bısr b. el-Mu'temir (öl. 210/825)'in meşhûr belâgat belgesi (el-Cahız, el-Beyân, I, 135; el-Askerî, es-Sinaateyn, s. 140 vd), Hicri III. asrın başlarına kadar, Mu'tezile akımının bu alanda bıraktığı birikimin canlı bir örneği olarak özelliğini muhafaza etmektedir. Bu ve benzeri belgelerin hemen hemen her cümlesi, bölüm ve fasılları sonradan gelişen belâgat ilminin, özellikle ilm-i meânînin nüvestini teşkil etmektedir.

Kelâmcıların mücadele alanına sürükledikleri önemli konulardan bir tanesi ve belâgatla doğrudan ilgisi olanı, Kur'an'ın f'câzı konusudur. Bu konuyu, Abbasilerin ilk dönemlerinde kızışan amansız cedel ateşinin alev çemberine çeken ilk kelâmcı ise, İbrâhîm en-Nazzâm (öl. 231/845)'dir. Nazzâm'a göre Kur'an'ın mü'cizeliği, Onun fesahat veya belâgatında, nazm veya te'lifindeki bir takım özelliklerde değil; Allah'ın arapları Kur'an'a karşı koymaktan alıkoymasında, akıllarını çelmesinde; onları, işin ciddiyetini umursamaz hale düşürmesinde aramak lazımdır. Kelâm literatüründe

"Sarfe" adıyla tanınan bu görüşe karşı ilk tepki, Nazzâm'ın kendi öğrencisi el-Câhız tarafından "Nazmu'l-Kur'an" isimli te'lif ile gelmiştir. Gerek Nazzâm'ın görüşü ve gerekse mühlid İbn er-Râvendî (ö. 298/910)'nin Kur'an için iddia ettiği cümle bozukluğu, tenâküz, tekrar ve benzeri ayıplayıcı hususlar, Kur'an'ın i'câzı üzerindeki titizliği kamçulamış ve i'caz konusuna münhasır müstakil eserlerin ortaya çıkışını hazırlamıştır. Bu te'liflerin en bariz özellikleri, i'câzın sınırlarını kavrayabilmek için şiir ve nesirdeki beşerî belâgatı, mukayeseli bir tarzda içermiş olmalarıdır.

el-Câhız'ın sözü edilen esertinden sonra i'caz alanında yazılan eserin, Mu'tezilî kelâmcı Muhammed b. Yezîd el-Vasîti (ö. 306/918) tarafından "I'câzu'l-Kur'an" adıyla yazıldığı (İbn Nedîm, el-Fihrist, I, 38) rivâyet edilmektedir. Eser, ilim çevrelerinin henüz şahid olamadığı kayıp eserler arasında yer aldığından, içerdiği belâgî figürlerden söz edilememektedir. Bundan sonra i'caz ve belâgat alanında görülen en önemli eser, dilci ve kelâmcı Ebu'l-Hasan Ali er-Rummânî (ö. 384/994) tarafından "en-Nüket fi I'câzi'l-Kur'an" ismiyle ortaya konan te'lifdir. Rummânî Kur'an'daki i'câzın yedi yönden ortaya çıktığını anlatırken, bu yönlerden birinin "belâgat" olduğunu kaydetmekte ve belâgatı da icâz, teşbih, isti'are, telâûm, fasılalar, tecânüs tasrif, tazmîn, mübalâğa ve hûsn-ı beyân gibi bölümlere ayırarak açıklamaktadır. Yaptığı bölmeler ile konuların izahında kullandığı misaller, kendisinden sonra gelen belâgatçıların te'liflerinde aynen yer almış bulunmaktadır. Rummânî'nin çağdaşı olan Hamd b. Muhammed el-Hattabî (ö. 388/999) tarafından "Beyânu I'câzi'l-Kur'an" ismiyle bir eser daha te'lif edilmiştir. Rummânî'nin eseri ile bu eser karşılaştırıldığında, birincisinde "beyân", ikincisinde ise "meânî" konularının ağırlıklı olduğu görülür. Gerek Kur'an'ın i'câz probleminde ve gerekse belâgat ilminin önemli meselelerinin tesbit ve izahında, bu iki eserin birbirini tamamladıkları söylenebilir. Bu tesbitten hareketle yine söylenebilir ki, Rummânî'nin eseri Abdulkahir el-Cürcânî'nin "Esrârü'l-belâğa" sına, el-Hattabî'ninki ise, yine Abdulkahir'in diğer eseri olan "Delâilü'l-i'caz"ına birer taban ve fikir mayası oluşturmuşlardır.

İ'câz ve belâgat üzerindeki te'lif ve tartışmaların süregeldiği bir ortamda, Eş'arî alim Ebu Bekr el-Bakillânî (öl.403/1012) bu çalışmaların en kapsamlısını, yine "İ'câzu'l-Kur'an" adıyla ortaya koymuştur. Gerek kelâmcılar ve gerekse edibler tarafından önceden yapılmış bulunan tüm belâgat çalışmaları, el-Bakillânî'de metodik bir hüviyet kazanmıştır. Belâgat ile fesahatın çeşitli tariflerini aktardıktan sonra bir belâgat bazı tayin etme ihtiyacını duyan el-Bakillânî, açtığı uzun bir fasılda (İ'câz, s. 66-112), önceki müelliflerin tesbit ettikleri edebî sanatların büyük bir kısmını çeşitli örneklerle açıklayarak bazı sentezler yapmıştır. Kur'an'daki İ'câzın, kendi nazmında olduğunu ispatlemek için belâgata ait figürlerin tamamını vasıta olarak kullanan el-Bakillânî, böylelikle kendinden sonra gelen Abdulkahîr el-Cürcânî ile Fahrüddîn er-Râzî gibi büyük şahsiyetlere te'sir eden seçkin eserlerini bırakmıştır. el-Bakillânî ile çağdaş olan Mu'tezilî Kadî Abdulcebbar el-Esedabâdî (öl. 415/1024)'de yine "İ'câzu'l-Kur'an" ismiyle bir eser te'lif etmiştir. Fesahatla ilgili açıklamalarında "lafız-Manâ" dengesi üzerinde durmuş ve bu özelliği ile adeta Mu'tezile ile Eş'arîler arasında bir köprü kurmak istemiştir. Abdulcebbar'ın belâgat ilmine en büyük katkısı; fesahat ve nazm konusunda ortaya attığı fikirlerin, Abdulkahîr el-Cürcânî tarafından açık ve net bulunmuş ve tek tek eleştiriyeye tabi tutulması ve bunun sonucu olarak da "nazm" nazariyesinin tekâmülü ile "Delâilü'l-İ'câz" gibi seçkin bir belâgat kaynağının vücûd bulmasına zemin hazırlanmış olmasıdır.

Abdulkahîr el-Cürcânî (öl. 471/1078), sözü edilen eseriyle bu alandaki çalışmalara yeni bir vechе kazandırmış, çeşitli tartışmalar ortaya atarak "nazm" nazariyesine yeni bir biçim kazandırmıştır. Çok ince bir muhakeme gücü ile meydana getirdiği bu erinde Abdulkahîr'in maksat ve hedefi, isminden de anlaşılacağı gibi, İ'câz delillerini sergilemektir. Bu eserinde el-Cürcânî, İ'câz ile belâgat konularını atbaşı yürütmüş ve ikisi arasında tam bir kontakt sağlamıştır. Bu kontakta sağlamak için çeşitli problemler üzerinde fikir imal ederken, sistemli bir belâgat felsefesi ortaya çıkarmıştır. Kılı kırk yarararak açıklamağa çalıştığı fesahat, belâgat, mecâz, isti'are, kinâye,

teşbih, takdim ve te'hir, hazif ve zikir, ta'rif ve tenkir, fasil ve vasıl, haber çeşitleri, kasır, icâz, itnâb ve müsâvât gibi temel konular sonraki belâgatçıların birinci derecede kaynağı sayılmış ve ayrıca bu eseriyle belâgatın "ilm-i meânî" bölümünün de kurucusu olduğu kabul edilmiştir. Abdulkahîr'ın bu eseri ile birlikte diğer eseri olan "Esrârü'l-belâga" yı telhis eden Fahrüddin er-Râzî (öl. 606/1209), bir nevi "belâgat-ı'câz" sentezi yaparak "Nihâyetü'l-icâz fı dirâyetü'l-icâz" isimli eserini te'lif etmiştir. Bu te'lifini "İki Cümle" temeli üzerinde kuran Râzî, birinci cümlede; beyân konularını içeren Esrârü'l-belâga'yı, ikinci cümlede de meânî konularını içeren Delâilü'l-icâz'ı metodize ederek, Cürçânî'nin dağınık ve plânsız olan eserlerini bir araya getirip kaynaştırmış ve kendisinden sonra gelen Ebu Yakup Yusuf es-Sekkâki (öl. 626/1228)'ye, belâgatı iki ana bölüme, meânî ve beyân bölümlerine ayırma yolunu açmıştır. Dil, belâgat, mantık ve kelâm konularını mezceden Râzî; ayrıca, Resîdüddin el-Vatvât (öl. 573/1177)'ın "Hedâiku's-sıhr" adlı Farsça eserinden elliye aşkın bedîî sanatı da Arapçaya terceme ederek te'lifine dercetmiştir. Söz konusu eserined meydana gelen yüzlerce taksim ve ta'rifleri tam bir insicâm içinde tanzin eden Râzî, kendisinden sonra gelen belâgat müelliflerine önemli bir metod ve te'lif örneği bırakmıştır.

Fahrüddin er-Râzî kanalıyla Sekkâki'ye intikal eden belâgat mirası, Celâlüddin el-Kazvîni (öl. 739/1338) ve büyük kelâmcı Kadı Abdurrahman Azduddin el-İci (öl. 756/1355) tarafından yeniden telhis edilmiş ve bu telhisler üzerine yazılan şerh ve haşiyelerin en mükemmeli, yine iki büyük kelâmcı olan Sa'düddin et-Teftazânî (öl. 792/1389) ile es-Seyyid eş-Şerîf Ali el-Cürçânî (öl. 816/1413) tarafından yazılmıştır. Kazvîni'nin "Telhisü'l-Miftâh" ı üzerine yazılan ve İslâm alimlerinin el kitapları haline gelen Teftazânî'nin "el-Mutavvel" ve "el-Muhtasarü'l-meânî" isimli şerhleri ile el-İci'nin "el-Fevâidü'l-ğiyâsiyye" sı ve bunlar üzerine yazılan bir hayli kabarık şerh ve haşiyeler (Keşfü'z-zunûn, I, 473; II, 1299) gösteriyordı, günümüze kadar varlığını sürdürebilen belâgat ilmi, kelâmcıların bir inanç (Kur'an'ın mu'cizeliğini ispatlama) saikasıyla gösterdikleri büyük gayretler sayesinde olabilmektedir.

5. Usûlcular

Belâgat ilminin gelişmesini sağlayan din kaynağının bir kolunu da "Usûlcular" meydana getirir. İslâm Hukuk metodolojisi ile uğraşan âlimler, Kur'an ve Sünnetten hükümleri istinbât ederlerken, bunların üslûb ve beyânuna göz atmaları, çeşitli ifade yolları ile lafızların delâletleri üzerinde fikir imâl etmeleri zorunludur. Her usûlcü hakikat, mecâz, ist'are, kinâye, ta'riz, emir ve nehiy sigaları, delâlet çeşitleri, umum ve husus, mutlak ve mukayyed, mücmel ve mufassal, müşkil ve müteşâbih gibi kavramlar üzerinde durmak ihtiyacını duyar. Nitekim, hemen hemen her fıkıh usûlü te'lifinde bir "lûgat mukaddimesi" yer almaktadır. Ayrıca Sekkâki "fıkıh usûlünün ekseri konuları, belâgat ilminin tahakkümü altındadır" (Miftah, s. 198) sözleriyle, bu gerçeği dile getirmektedir.

b) Edebiyat Kaynağı

İslâmî devir belâgatın ikinci büyük kaynağı, edebiyat kaynağıdır. Bu kaynak, tam din dışı bir kaynak demek değildir. Dil ve edebiyat alanında eserler yazan İslâmî devir müelliflerin, aynı zamanda kelâm, tefsir, hadis v.s. gibi sahalarda da seçkin eserler yazdıkları bir vakiadır. Müelliflerin üslûb ağırlıkları göz önüne alınarak yapılan bu bölmede edebiyat kaynağının kollarını kâtipler, şairler ile hatipler, dilciler ve edibler meydana getirir.

1. Kâtipler

Kâtipler, garip ve mübtezel olmayan kelimeleri kullanır, az lafızlar içinde çok manâ takdim eder ve hangi sözün değer taşıdığını iyi bilirler. el-Câhiz "aradığımı kâtiplerde buldum" demek suretiyle (İbn Reşik, el-Umde, II, 105), bu gerçeği dile getirir. Emevî döneminin son kâtibi Abdulhamid b. Yahya el-Kâtib (öl. 132/749), farsça ile arapçayı iyi bildiği için; fars sistemini üzerine, arap kitâbet sistemini oturtmasını becermiş ve böylece Farslarda görülen ta'zîm, teshîm, mübâlaa ve diğer bazı sanatların uygulanışı gibi unsurlar, yazışmalarda yer almağa başlamıştır.

Belâgatı en güzel ta'rif eden ve bu ilmin anahatlarını en açık bir tarzda ortaya koyan (el-Câhız, el-Beyân, I, 115) kâtiplerden birisi, fars asıllı İbn Mukaffâ' (öl. 142/759)'dır. Ayrıca Beydebâ'nın "Kelile ve Dimne"yi eski farsçadan arapçaya terceme edip, belâgat sahasına böyle bir numûne eseri kazandıran yine İbn Mukaffâ'dır.

Kâtib Ebu'l-Ferec Kudâme b. Cafer (öl. 337/948), sonraki belâgatçılara önemli ölçüde tesir eden Nakdü's-şîr ve Nakdü'n-nesr isimli iki eserini te'lif ederek, belâgat alanında büyük bir şöhrete kavuşmuştur. Eserlerinde eski Yunan şairi Omeros'a ve filozof Aristo'ya işaret etmesine rağmen (Nakdü'n-nesr, s. 80), belâgat figürlerini yabancı herhangi bir metin içinde değil; Kur'an, hadis ve eski arap şiiri ile atasözlerinde aramıştır.

Harezmsahlardan meşhûr kâtibî Resîdüddin el-Vatvat, kelâmcılar sûtunünde de işaret edildiği gibi Hedâiku's-sîhr fi dekaiku's-şîr isimli eserinde elliyi aşkın belâgat sanatını anlatmıştır. Bu alandaki te'liflerin "bedi" bölümünü meydana getiren edebî sanatların Vatvat'tan alındığı ve bu yolla da Türk edebiyatına intikal ettiği söylenebilir. Vatvat'ın 'Umdetü'l-büleğa ve 'uddetü'l-fusaha isimli (Ayasofya ktp. nr. 4150) bir de münşeât mecmuası vardır.

Eyyübilerin meşhûr kâtiplerinden İbnü'l-Esir Zıyâuddin Nasrullah (öl. 637/1239)'ın, kitâbet ve şiir sanatları ile ilgili yüzlerce konuyu içeren el-Meseli's-sâir'i, birinci derece belâgat kaynakları arasında sayılmaktadır. Ayrıca İbnü'l-Esir, Mısır, Şam ve Irak belâgat ekolünün İbn Sinân el-Hafacî'dan sonra gelen ikinci şahsı olarak kabul edilmiştir.

2. Şairler ve Hatipler

Şairler ve hatipler İslâm öncesi belâgatın kaynakları arasında yer aldıkları gibi, İslâmî dönemde de bu konularını aynen muhafaza ettiler. Kur'an'ı anlayabilmek için daha ilk dönemlerde gösterilen titizliğin bir benzeri, şiir için de gösterilmiş ve "Me'âni'l-Kur'an" adı

etrafında yapılan çalışmaların paralelinde "Me'ânîyü's-şî'r" türünden çalışmalar yapılmıştır. Ayrıca belâgat açısından şairlerin mukayesesini ve şiirlerin kritiğini yapan eleştiriciler doğmuştur. Hangi türden olursa olsun, şiir üzerinde yapılan çalışmaların tamamı, birer belâgat mecmuası niteliğini taşımaktadır. Meselâ, Cerîr ve Ferazdak'ın şiir kritiğini yapan Ma'mer b. el-Müsenna'nın "Nekâzu Cerîr ve'l-Ferazdak" isimli eseri; şiiri emir, nehiy, haber ve istihbâr kısımlarına bölerek tahlil eden, bu esnâda çeşitli belâgat konularını da ortaya koyan Ebu'l-Abbâs Sa'leb (ö. 291/903)'in "Kavâidü's-şî'r" i; şiir sanatı ile belâgat ölçülerini açıklayan Muhammed b. Tabataba el-Alevî (ö. 322/933)'nin "İyâru's-şî'r" i; şairleri tabîi ve zorakî olarak ikiye bölen ve bu iki tür şairlerin edebî özelliklerini açıklama sadedinde ortaya koyduğu kriterlerle, belâgat alanındaki ekolleşmelere zemin hazırlayan Ebu'l-Kasım el-Hasan b. Bîşr el-Amîdî (ö. 371/981)'nin "el-Müvâzenetü beyne Ebi Temnâm ve'l-Buhturî" sı ve Abdulkahir el-Cürçânî gibi büyük bir belâgat teorisyeninin meydana gelmesinde büyük payı bulunan Kadı Ali b. Abdülazîz el-Cürçânî (ö. 366/976)'nin "el-Vesâta beyne'l-Mûtenebbî ve husûmihi" gibi te'lifler, birer belâgat birikimi olarak değer taşıyan önemli kaynaklardır.

Şair halife İbn Mu'tezz (ö. 296/908)'in Kitâbü'l-bedî adıyla te'lif ettiği eser, belâgat tarihinde seçkin bir yer işgal eder. Sanat açısından eski ve yeni şairlerin mukayesesini yapmak suretiyle belâgat, beyân ve bedî konularının derli toplu ilk defa sıralandığı bir eser olarak göze çarpar. Eserin iskeletini, "bedî" adı altında isti'are, tecnis, mutabakat, reddü'l-acuz ale's-sadr ve el-mezhebü'l-keâmî gibi beş esas üzerine kuran İbn Mu'tezz, çoğaltılmasını her zaman mümkün gördüğü diğer onüç edebî sanatı da "Mehasinü'l-keâm" deyimini altında açıklar. Hocası Sa'leb'in yukarıda zikri geçen eseri başta olmak üzere, kendisinden önceki müslüman müelliflerin çeşitli eserlerine serpiştirdikleri edebî sanatları bir araya getirip sistemleştiren İbn Mu'tezz, te'lifıyla, geçmişle geleceğe bağlama vazifesini ifa eder.

Hatiplerin belâgat ilmine olan katkularına gelince; Din ve devlet işlerinin yürütülmesinde en büyük payın hutbelerde olduğu

düşünülürse; eskiye oranla, İslâmî dönemde hitabet müessesesinin daha da önem kazandığı anlaşılır. Düşünce ve bilgisi rahatça anlatabilmesi için hatibin, söz söyleme çeşit ve tekniğine aşınması icabeder. Bu da ancak saygın manâlar icad etmek, akıcı ve kuvvetli lafızları seçmek; seçilen bu kelimeleri, manâların isteğine ve dil kurallarına göre tertip edip söylemek; dinleyicinin hoşuna gitmeyen her türlü mütenafır, kerih ve ta'kidli ifadelerden kaçınmak; dinleyicilerin seviyesine, mukteza-ı hâl ve makama uymakla mümkündür. Hz. Peygamber ile dört halifenin hutbeleri, Ziyâd b. Ebîhi (öl. 53/672), Haccâc b. Yusuf (öl. 95/713), Mus'ab b. Zübeyr (öl. 71/690) ve Hasan el-Basrî (öl. 110/728) gibi zatların siyasi ve dini hitabeleri, edebiyat mecmualarında birer belâgat numûneleri olarak yer almaktadır.

3. Dilciler

Lugat ve nahiv bilgileri; lafızların delâletlerini, nahivle ilgili özelliklerini açıklarken, belâgat konularına işaret etmeyi de ihmal etmediler. Dil râvileri, arapların geçmişlerini buldukları zamana bağlayan, onların kültür miraslarını muhafaza eden ve katıksız arap dilini olduğu gibi rivayet edip kelimelerin kullanımındaki arap üslûb özelliklerini tesbit ve tayin eden kişilerdir. Tefsirciler sütünde sözü edilen Ma'mer, ez-Zeccâc ve İbn Kuteybe gibi dilcilerden başka, burada bir kaçına daha işaret etmede yarar vardır.

Tecnis ve mutabakat'tan bahsederken İbn Mu'tezz, arüz ilminin kurucusu el-Halîl b. Ahmed (öl. 175/791)'e atıfta bulunarak (el-Bedi, s. 25, 36), bazı kavramları ondan ıktibâs eder. Diğer bazı alimlerin "tenâsüb" ve "tenâfür" den bahsetmeleri sadedinde (el-Bakillânî, el-İntisâr, s. 265; er-Râzî, Nihâyetü'l-icâz, s. 28 vd), yine ona atıflarda buldukları görülür. el-Halîl'in meşhûr talebesi Sibeveyh (öl. 180/796) de, el-Kitâb isimli te'lifinde mûsned, mûsnedün ileyh, kıyasa muhalefet, takdir ve te'hir, ta'rif ve tenkir, hazif, emir ve nehty gibi konulara yer vermiştir ki, bu konular, sonraki belâgatçılar tarafından "me'ânî" nin birer fasılları haline getirilmiştir. Bundan dolayı kimi

araştırmacılara göre Sibeveyh, me'ânî ilminin kurucusu olarak gösterilmiştir.

Yine büyük dilcilerden Ebû'l-Abbas el-Müberrid (ö. 285/898) el-Kâmil isimli eserinde, bir hayli belâgat konularına yer vererek fesahat ve usûlünden; mecâz, kinâye ve teşbîh konularından; İsti'are, icâz, itnâb, takdîm ve te'hîr gibi meselelerden bahsetmiştir. Yetmiş küsur sayfa içinde zengin misallerle açıkladığı teşbîh konusu, günümüze kadar gelmiş geçmiş tüm belâgat müelliflerinin yararlandıkları birinci derecede bir kaynak olmuştur.

Belâgat ilminin gelişmesine yön veren önemli dil belgelerinden bir tanesi de, mantıkçı filozof Metta b. Yunus el-Kunnaî (ö. 328/939) ile dilci Ebu Sa'îd es-Sırafî (ö. 358/968) arasında vuku bulan "Nahiv-Mantık" münazarasıdır (Yakut, Mu'cemü'l-üdebâ, IV/8, 160 vd). Bu münazarada es-Sırafî, Aristo mantığına karşı "arap dil mantığı" (معانى النحر) anlamına gelen bir nahiv'i savunmuştur. es-Sırafî'nin bu nahiv anlayışı, Abdulkahir el-Cürçânî'nin "Delâilü'l-icâz" ina, özellikle bu eserinde ispatlamağa çalıştığı "nazm nazariyesi" ne esas teşkil etmiştir. me'ânî konularının tesbitinde belâgat alimlerinin güvendikleri bir diğer dil felsefecisi de Ahmed b. Faris (ö. 395/1004)'dır. es-Sâhibî isimli te'lifinde belâgata ait bazı figürleri ele almakta ve kendi kriterlerine göre değerlendirmektedir.

4. Edibler

Belâgat ilminin gelişmesinde rol oynayan ediblerin başında el-Câhiz gelir. O, şîr ve nesir kritiği yapan bir edib; kelâm alanında söz sahibi bir mütekelîm, Kur'an'ın nazmı üzerinde ilk müstakl eser yazan bir müfessir ve İslâmî devir belâgat kaynaklarının tamamında payı bulunan büyük bir belâgatçidir. Belâgat ilminin hemen hemen bütün ana hatlarını, vasıf ve şartlarını bol misallerle açıkladığı bir eserin adı, sık sık işaret edildiği gibi "el-Beyân ve't-tebyîn" dir. Beyân kelimesini, belâgat ilmi anlamında kullandığı anlaşılan el-Câhiz'in, gününde bilinen bütün milletlerin belâgatla ilgili görüşlerine yer vererek ve zaman zaman da eleştirerek sunduğu tarifler (el-Beyân, I,

88 vdd); kelâmcı veya edebiyatçı olsun, kendisinden sonraki belâgatçıların birinci derecede kaynağı olmuştur. Eserlerini me'ânî, beyân ve bedî' gibi belâgat ilminin ana konularını meydana getiren yüzlerce edebî sanatlarla doldurmuş; fakat bu sanatların tariflerine, tertib ve düzenlerine fazla itibar etmemiş; bu tertib ve düzen işini, sonraki müelliflere bırakmıştır. Bu tetkik ve mülâhazalardan sonra denebilir ki, İslâmî belâgatın ilk kurucusu el-Câhız'dır.

Edibler tarafından derli toplu olarak te'lif edilen ilk belâgat eseri, Ebu Hilâl el-Askerî (öl. 395/1004)'nin "Kitâbü's-sınâateyn" nidir. el-Câhız başta olmak üzere; diğer müelliflerin de belâgat hakkındaki görüş ve tesbitlerini, çeşitli fasıllardan meydana gelen on bab içinede ele alıp değerlendiren ve kendine ait bazı yenilikler de ilâve eden el-Askerî, belâgatın ilim olarak gelişmesinde büyük payı bulunan alimlerden birisidir.

Şerif er-Râzî (öl. 406/1015)'nin te'lif ettiği Telhisu'l-beyân fî mecâzât'l-Kur'an ve Mecâzâtü'n-nebeviyye isimli eserleri, belâgat kaidelerinin uygulandığı, isti'are, kinâye ve mecâz tabirlerinin sık sık tekrar edildiği birer edebiyat ve belâgat divanlarıdır. er-Râzî'nin mecâz anlayışı, istilâh anlamında kullanılan ve hakikatın zıddı olan mecâzdır. Birinci eserinde bazı ayetlerin, ikinci eserinde ise 360 civarında seçtiği bazı hadîslerin belâgat açısından tahlillerini sunmaktadır.

Nisâbur'un Câhız'ı olarak şöhret yapan belâgatçı ediblerden bir tanesi de, Ebu Mensûr es-Se'âlibî (öl. 429/1037)'dir. el-Fevâid ve'l-kalâid adlı risâlesinde, bugünkü anlayışta "me'ânî" ve "beyân" ilimlerini ayrı ayrı tarif ettiği gibi, bu iki bölümü kapsamına alabilecek tarzda belâgatı ilk tarif eden de yine odur. el-Kinâyetü ve't-ta'riz, el-icâz ve'l-i'câz gibi belâgat tahlilleriyle doldurduğu eserleri yanında; şairleri ve şûirlerini belâgattaki edebî sanatlara göre değerlendirip tahlil ettiği dört ciltlik Yetimetü'd-dehr isimli eseri de, bu alandaki önemli kaynaklar arasında yer almaktadır.

Belâgatta ekol sahibi İbn Reşîk el-Kayravânî (öl. 456/1063), özellikle Kuzey Afrika ve Endülûs belâgatçılarına yön veren, mühim bir kritik ve belâgat numûnesi sayılan "el-Umde" isimli eserini te'lif etmiştir. Edebî ve belâgî nakillerin yüz (100) bab içinde işlendiği bu eserin en önemli özelliği, günümüze kadar ulaşan ve ulaşamayan belâgat eserlerinin içeriklerini aktarmış olması, gelişim seyirleri içinde edebî istihlaların uğradıkları değişiklikleri sunması ve belâgatçılara göre kazandıkları değişik isimleri göstermiş olmasıdır.

Edibler arasında görülen seçkin belâgat müelliflerinden biri de, yine ekol sahibi İbn Sinân el-Hafâcî (öl. 466/1073)'dir. Surrü'l fesaha isimli eseri, bu sahanın önde gelen kaynaklarından biridir. Zengin misallerle ve üstün edebî bir güçle ele aldığı belâgat konuları arasında fazla bölmelere yer vermediği, bablar arasında olması icâbeden tertib ve düzene riâyet etmediği görülmektedir. Kur'an'ın l'câzı etrafında süregelen tartışmalara bir çözüm getirmek amacıyla bu eserini te'lif ettiği anlaşılan el-Hafacî, kriterlerin tesbitinden öteye geçemediği izlenimini vermektedir. Tesbit ve izah ettiği bu belâgat kriterleri ile, kendisinden sonra gelen belâgat müelliflerine, özellikle Fahrüddin er-Râzî ve İbnü'l-Esir Nasrullah'a, en az el-Câhîz ve Abdulkahir kadar te'sir ettiği anlaşılmaktadır.

Yukarıda "Delâilü'l-l'câz" isimli eseriyle bir kelâmcı olarak değerlendirilen edebiyatçı ve büyük belâgatçı ekol sahibi Abdulkahir el-Cürcânî'yi burada, Esrârü'l-belâğa adlı te'lifiyle yeniden ele almak icâbeder. Abdulkahir bu eserinde tam bir belâgat yapmış; isti'are, mecâz, teşbih ve kinâye gibi beyân konularının bir felsefesini yapmıştır. Çeşitli tetkiklerden anlaşıldığına göre el-Cürcânî bu eserini "belâgat için belâgat" niyetiyle değil, çok iddialı olduğu "n a z m" nazariyesinin ispatına bir mukaddime olması maksadıyla yazmıştır. Delâilü'l-l'câz'a nisbetle bu eserin biraz daha derli toplu olduğu görülüyorsa da; konular arasındaki insicamsızlık, olmaması gereken takdim ve te'hîrler, bu meyanda yapılan konu tekrarları, el-Cürcânî'nin usta bir müellif olmayıp, bir belâgat teorisyeni olduğunu göstermiştir. Bu sebeple Cürcânî'nin eserleri, ders kitabı olmaktan ziyade, belâgat müelliflerinin ilk kaynakları arasında yer almışlardır.

Kelâmcılık yönü bulunmakla beraber, edebiyatçılığı daha ağır basan Ebu Yakub Yusuf es-Sekkâki (öl. 626/1228), Miftâhu'l-ulûm isimli te'lîfinin üçüncü kısmını belâgat ilmine tahsis etmiştir. Bu eser, Abdulkahir el-Cürcânî belâgatının bir uzantısı görünümünde ise de, Cürcânî'ye yapışık olan ilk halkası, Râzî'nin yukarda sözü edilen eseridir. Başka bir deyişle Râzî'nin eseri, Cürcânî belâgatının Sekkâki belâgatına dönüştüğü bir potadır. Râzî'nin eserini iyi değerlendiren sekkâki, onun üslûb ve metodundan yararlanarak belâgatı "me'ânî", "beyân" ve "lafzî ve manevî güzelliğler" adıyla üç ana bölüme ayırıp çeşitli fasıllar içinde açıklayan ilk müellif olarak bilinmektedir. Sekkâki'nin "lafzî ve manevî güzelliğler" diyerek askıda bıraktığı bedîî sanatlar için "bedî" " deyimini ilk defa Bedrettin b. Mâlik (öl. 686/1287)'in "el-Mısbâh" isimli eserinde kullandığı söylenmektedir. Sekkâki'nin günümüze kadar süregelen belâgat etkinliği; denebilir ki, tamamen seçkin edebiyatçı Celâlüddin el-Kazvî'nin "Telhîs"i ile, bu telhîs üzerine yine kendisinin yazdığı "el-İzah"ı ve ayrıca kelâmcı- edebiyatçı Sa'düddin et-Teftazânî'nin, keza bu telhîs üzerine yazdığı "el-Mutavvel" ve "el-Muhtasar" isimli te'lifleri sayesinde.

c) Yabancı Kaynaklar

Beşerî ilimlerin varlık ve yaşayışı, şüphesizki insanlık alestinin ortak katkılarıyla ancak mümkün olabilir. Belâgat ilmi de, bu ortak katkıların bir ürünüdür. İbn Kuteybe'nin de dediği gibi (eş-Şî'r ve ş-şu'ara, s. 63) belâgat, muayyeri bir zamana veya muayyen bir millete mahsus değildir. Az veya çok, her milletin bu ilmin gelişmesinde payı vardır. Bu sebeple burada Yunan, Fars ve Hint kaynaklarına özet olarak temas edilecektir.

1. Yunan Kaynağı

Belâgatın bir ilim olarak gelişmesinde büyük payı olduğu sanılan Aristo (M.Ö. 384-322)'nin bu alanı yakinen ilgilendiren iki önemli eseri vardır : Birisi Poetika (şîr sanatı, fennü'ş-şî'r), diğeri ise Retorika (hitâbet, belâgat) dir.

İlk defa İslâm filozofu el-Kindî (öl. 252/866) tarafından Arapçaya özet olarak terceme edildiği söylenen Poetika; Mettâ b. Yunus el-Kunnâî (öl. 328/939), Muhammed el-Farâbî (öl. 339/950), İbn Sinâ (öl. 428/1036) ve İbn Rüşd (öl. 595/1198) gibi filozoflar tarafından da terceme, telhîs ve şerh edilerek İslâmî edebiyat kaynakları arasına ithâl edilmiştir (el-Kindî'nin telhîs'ı hariç, bazı müsteşrikler tarafından çeşitli zamanlarda neşredilen diğer dört tercemeyi bir araya getiren Abdurrahman Bedevî, kendi tercemesini de ekliyerek Fennü's-şîr adıyla yeniden neşretmiştir). eski Yunan şiirinin kritiğini yapan bu eserin İbn Rüşd tarafından yapılan telhîs ve şerhi, ayet ve arap şiirinden seçilen mısallerle zenginleştirilmiş olması cihetle, belâgat terminolojisi bakımından diğer filozofların yaptığı telhîs ve şerhlerden daha zengindir.

Retorika'ya gelince; bu eser, ilk defa İshak b. Huneyn (öl. 298/910) olmak üzere, yine Farabî ve İbn Sinâ tarafından terceme edilerek Arapçaya kazandırılmıştır. Sofistlerin yanlış ibârelerinin düzeltilmesi için te'lif edildiği söylenen (İbrahim Sellâme, Belâgatu Aristo, 28) Retorika, üç kısımdan meydana gelmiştir. Birinci kısımda, hitabet ve çeşitlerinden; ikinci kısımda, muktezâ-i hâl ile icâbeden sözlerin meziyetlerinden; üçüncü kısımda da, ibâreden, yani üslûbdan söz edilmiştir. Bu eserinde Aristo, hakikat, mecâz, isti'are, guluvy, teşbih, mukabele, icâz, itnâb, mûsâvât, secl', izdivâç, iğrak, fasıl, vasıl, tıbak ve tevriye gibi belâgatın en önemli unsurlarına yer vermiştir.

Gerek Poetikanın ve gerekse doğrudan doğruya bir belâgat te'lifi olan Retorikanın, hicrî IV. asrın başlarından itibaren yapılan İslâmî belâgat çalışmalarına olan katkıları hiçbir şekilde inkâr edilemez. Ancak, 1931'de Leydın'de yapılmış bulunan 12. müsteşrikler kongresine "La Rhétorique Arabe de Djahiz à Abd el Kaher el-Câhız'dan Abdulkahir'e kadar Arap belâgati" adlı tebliği ile katılan Mısırlı edib Taha Hüseyin'in "...öyle ise Aristo, Müslümanların sadece felsefede değil, aynı zamanda belâgatta da ilk muallemleridir" tarzında biten son cümlelerine katılmak da hiçbir şekilde ilmi tarafsızlıkla bağdaşamaz. Çünkü Aristo'nun bu eserleri terceme edilmeden önce,

takriben hicri 230 senelerinde el-Beyân ve't-tebyîn isimli te'lifiyle el-Câhiz, bu ilmin esaslarını atmış bulunuyordu. Kaldığı dil ve edebiyat konusunda kendilerine son derece güvenen müslüman müelliflerin, daha ışın başında bu tercemelerle hemen dört elle sarıldıklarını söylemek de çok zordur. Nitekim Mettâ b. Yunus ile es-Sirâfi'nin yukarıda sözü edilen "Nahiv-Mantık" münazaraları, hicri 320 yılında vuku bulmasına rağmen (Yakut, Mu'cemü'l-üdeba, IV/8, 232), her iki tarafın da söz konusu Poetika ile Retorika'ya temas etmedikleri görülmüyor.

2. Hint ve Fars Kaynakları

Hintlilere ait bir belâgat belgesini nakleden el-Câhiz (el-Beyân, I, 92), bu yolla İslâmî belâgatın gelişmesine mühim bir kaynak sağlamıştır. Bu belgede; kelimelerin az ve seçkin olmasına, muktezâ-i hal ve makamın gözetilmesine, ta'kid ve tenafüre düşülmemesine, lafız-mana dengesinin sağlanmasına, anlam bakımından fıkralar arası insicâmın korunmasına ve konuşmacı ile dinleyici arasında hassa bir dengenin kurulmasına dikkat çekilmiştir. Bu belgeden başka, gerek ferdi ve gerekse anonim tarzda yapılmış bulunan belâgat ta'rif ve tavsiflerinden bir hayli malzeme de intikal etmiştir.

Fars kaynağına gelince; Emevîler döneminde, aralarında Zeyâdu'l-A'cem (öl. 100/718) gibi kişilerin de bulunduğu bir hayli fars asıllı şairlerin Arapça şiir inşâd ettikleri ve devrinin en fasih, en belîğ şahsiyetleri arasında yer alan, fars kûlûr ve edebiyatı ile yetişip sonradan Müslüman olan ve belâgatı da en güzel açıklayanlardan biri sayılan (el-Beyân, I, 115 vd.) İbn Mukaffâ' ve benzeri ediplerin intikal ettirdikleri edebî mahsuller göz önüne alırsa; İslâmî belâgatın beslenip gelişmesinde, Fars kaynağının ne denli önem taşıdığı kendiliğinden ortaya çıkar. Ayrıca Kur'an'a muaraza edebilmek için Nadr b. el-Hâris'in İran'a giderek, onlara ait olan kûlûr ve edebiyat mahsullerini alıp geldiği rivâyetini (Abdulcebbar, el-Mugni, XVI, 268) de fars belâgatı etkisi açısından değerlendirmek icâb eder.

Verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere, ilk İslâmî kaynaklarda Hint ve Fars'a ait bir hayli edebiyat mahsulleri ve belâgat belgeleri mevcuttur. Anılan bu iki milletin edebî ve belâgî mahsulleri, Yunanlılarınkine oranla kat kat fazladır. Vahyın bir ürünü olan doğu belâgatına, Taha Hüseyin ve ekibi tarafından illâ da yabancı bir kaynak arama ihtiyacı duyulmuş ise, neden Hint ve Fars'ta değil de, eski Yunan'da arama gayretine düştükleri, cevap arayan bir merak konusudur.

Bu konuda özet olarak söylenebilir ki, insanlık ailesinin ortak ürünü olan belâgat, bir ilim olarak gerçek şahsiyetine Kur'an sayesinde kavuşmuş ve İslâm tefekkürünün değişik kaynaklarından beslenmek suretiyle ancak kemâline erebilmiştir.

Tarihi gelişim seyri içinde belâgat ilmi, kaynakların karakterize ettiği bazı ekolleşmelere sahne oldu. Karakterlerden birisi "Edebiyat", diğeri ise "Kelâm ve Felsefe" karakteridir. Terceme hareketlerinden sonra bu ayırım daha da belirgin bir şekil almış ve Suyûtî (öl. 911/1505)'nin deymi ile (Hüsnü'l-muhazara, I, 157) "Arap ve Büleğa" ile "Acem ve Felsefe" metodları olarak taayyün etti. İbn Haldun (öl. 809/1406) belâgat alimlerini coğrafi bölgeler içinde değerlendirerek, genelde manaya ağırlık veren Horasan ve Maverâü'n-nehr mıntıkasında yaşayanlara "Meşârîka", manadan ziyâde lafızların süsüne ağırlık veren Endülüs ve Kuzey Afrika mıntıkası belâgatçılarına da "Meğaribe" adlarını verdi. Başlangıçta iki olarak başlayan bu ekolleşme, İbn Haldun'un ortaya koyduğu "Bedî'ciler" ekolü ile üçe çıkmış oldu. Bu durumda mantık ve felsefenin ağırlıklı olduğu kelâm üslûbuna "Meşârîka", edebiyatın ağırlıklı olduğu üslûba "Arap ve Büleğa", bedî'i sanatların ağırlıklı olduğu üslûba da "Meğaribe" ekolleri dendi. Meşârîka belâgat ekolünün lideri Abdulkahir el-Cürçânî; en meşhûr temsilcileri ise ez-Zemahşerî, er-Râzî, es-Sekkâki ve et-Teftazanî'dir. Arap ve büleğa (Mısır, Şam ve Irak) ekolünün lideri de İbn Sinân el-Hafaci'dir. el-Bedî' fi nakdi's-şî'r isimli eseriyle İbn Münkız (öl. 584/1188), el-Meselû's-sâir isimli te'lifleriyle İbnü'l-Esir Nasrullah ve Tahârîru't-tahbir ile Bedî'u'l-Kur'an isimli eserlerin sahibi Ebu'l-Isba' el-Misri (öl. 654/1256), bu ekolün

parlak şahsiyetleridir. Meğaribe (Bedî'ciler) ekolünün lideri ise İbn Reşîk el-Kayravânî'dir. el-Umde adlı te'lifi, Afrika ve Endülüs belâgat müelliflerinin büyük çoğunluğuna örnek olagelmıştır.

Aynı kültür potası içinde gelişen bu ekolleri kesin hatlarla birbirinden ayırmak tabii ki mümkün değildir. Meselâ, meğaribe'nin lideri İbn Reşîk, her ne kadar "bedîî" sanatlara ihtimam gösteriyor ise de, usûl bakımından meşârîka'ya yöneliktir. Yine meşârîka'nın en büyük temsilcisi Fahrüddin er-Râzî, kelâmcılar sütnünde de işaret edildiği gibi; Nihâyetü'l-icâz isimli te'lifinde manaya ağırlık vermekle beraber, Vatvat'tan naklettiği edebî (bedîî) sanatlar ve bu meyânda gündeme getirdiği "kelime fesahatı" gibi konularla, ekoller arası bir diyalog kurmaktadır. Arap ve büleğâ ekolünün ileri gelir temsilcisi İbnü'l-Esir Nasrullah da "el-Meselü's-sâir" isimli eseriyle, Râzî'nin metoduna benzer bir yol izlemektedir. Râzî ile İbnü'l-Esir'in te'sirinde kalarak yazdığı "et-Tiraz" isimli üç ciltlik eserinde, söz konusu ekolleri en güzel telif eden müellif, sanıyoruz ki Yahya b. Hamza el-Alevî (öl. 749/1348)'dir. Telif eserler arasında, yine Râzî'nin çok kuvvetli te'sirinde kalan İbn Kayyım el-Cevziyye (öl. 751/1351)'nin "el-Fevâid" isimli te'lifi de zikredilebilir.

Netice olarak; el-Câhız ile başlıyan İslâmî belâgat, çeşitli meslek gurupları vasıtasıyla Abdülkâhîr el-Cürçânî'de temerkûz etmiş ve Cürçânî'den de Râzî kanalıyla sonraki belâgatçılara aktarılmış; bu ilme kazandırılan kelâm üslûbu sayesinde meydana gelen meşârîka belâgat ekolü, diğer ekolleri himâyesine almış ve "b e l â g a t" denilince de, ilk akla gelen bir ekol olma hüviyetini tarih boyunca hep koruya gelmiştir. Medreselerin, İslâm milletlerine ait ortak kültür kuruluşları haline gelmiş olmaları, Râzî-Sekâki-Teftazânî üçlüsünün, yani meşârîka ekolünün bütün İslâm âlemine hâkimiyetini sağlamıştır. Hicrî VII. asırdan itibaren günümüze kadar, Anadolu da dahil, bütün İslâm âleminde yapılan te'lif, telhis, şerh ve haşiyeler, sözü edilen üç alimin eserleri etrafında yoğunlaşmış, onların üslûb ve plânları dışına fazla çıkmamıştır. Bu hüküm, Türk ve Fars dilleriyle yapılan te'lifler için de geçerlidir. Meselâ, ilk Türkçe belâgat te'lifi

olduğu sanılan İsmail Ankaravî (öl. 1041/1631)'nin "Miftahu'l-belâga ve misbâhu'l-fesaha" sı, Diyarbekirli Salt Paşa (öl. 1309/1891)'nin "Mizânü'l-edeb"i, Cevdet Paşa (öl. 1895 M.)'nin "Belâgat-ı Osmaniye" si, Abdurrahman Süreyyâ (öl. 1904 M.)'nin "Mizanu'l-belâga" ve "Sefinetü'l-belâga" sı ile Manastırlı M. Rifat'ın te'lif ettiği "Mecâmiu'l-edeb" serisinin ilk dört kitabı gibi belâgat te'lifleri; her üç belâgat ekolününün vasıflarını taşıyorlarsa da, Meşârîka ekolününün, özellikle Sekkâki gurubununun plân ve üslûbu çerçevesindedirler. Söz konusu te'liflerde, kısmen veya tamamen örneklerin Türkçe, Farsça veya karma seçilmiş olması, plân ve üslûbun karakterini etkilememektedir. Recâizade Ekrem (öl. 1914 M.)'in "me'âni", "beyân", ve "bedi' " gibi geleneksel ana bölümlere yer vermeden te'lif ettiği "Ta'lîm-i edebiyat" adlı eseri, klâsik te'lif sisteminden farklı bir görünüm sunuyorsa da; anlatılan belâgat ekollerininin karmasından doğan bir eser olduğu izlenimini vermektedir.

Geleneksel bölüme, önem sırasına göre belâgatın birinci bölümünü "me'âni" ikinci bölümünü "beyân" ve üçüncü bölümünü de "bedi' " meydana getirir. Sözün hal ve makama uygunluğunu gösteren usûl ve prensipler me'âni'de, düşünceleri değişik yollarla ifade etme usûl ve teknikleri beyân'da, me'âni ile beyân'ın şartlarını taşıyan ifadeleri süsleyen edebî sanatlar da bedi' de yer alır. Çağdaş müelliflerden Ahmet el-Hamlâvî (öl. 1351/1932)'nin "Zehrû'r-rebi" i, Ahmet Mustafa el-Merâgî'nin "Ulûmu'l-belâga" sı, M. Tahir el-Lazki'nin "el-Mübessat"ı ve Ahmed el-Hâşimi'nin "Cevâhirü'l-belâga" sı gibi te'lifler, söz konusu klâsik takımat usûlünü günümüze kadar getiren bol alıştırımalı birer ders kitabı niteliğinde önemli çalışmalar. Recâizade Ekrem'de olduğu gibi belâgatı, me'âni, beyân ve bedi' bölümlerine ayırmadan; bir bütünlük içinde, bol edebî örneklerle konuların anlatılmasını isteyen Emîn el-Hülî gibi başka çağdaş müellifler de vardır.

Geçmişe bakarak belâgatın hal ve geleceği hakkında bir kaç söz söylemek gerekirse; belâgat, bir ilim olarak bazı duraklamalar, iniş ve çıkışlar gösteriyorsa da, bir meleke olarak hep insanla beraber olmuştur. Gerek eski ve gerekse yeni (modern) dünyada ilmi, siyasi ve

iktisâdî bütün rekâbet ve münazaralar, dilin gücüne; yani, karşı tarafı etkileme ve iknâ etme sanatına dayandırılmıştır. Bu rekabet ve münazaraların, radyo ve televizyon gibi modern iletişim vasıtalarıyla sergilenmeye başlanması, çağımızda belâgatın önemini daha da artırmıştır. Câzib ve muhtevalı nutuk ve metinlerde; lafız ve mana gücüne, dil kurallarına uygun olmak suretiyle meydana getirilen cümle tekniğine, hal ve makamın uygunluğuna, ifadelerin açıklık ve kapalılığına, edebî süslemelerin kalite ve ölçüsüne bakılarak değerlendirme yapılmıştır. Durum böyle olunca, dil ve edebiyat kriterlerini içeren belâgat ilminin bundan sonra da hatta çağın gereklerine uygun daha modern bir yapı kazanarak, varlığını sürdüreceğinden endişe duyulmamaktadır. Dilin gücünü artırmak veya bu gücü ölçmek için yapılan belâgat çalışmaları tek yönlü çalışmalardır ki, genelde Müslüman olmayan ülkelerde yapılan çalışmalar bu istikamettedir. İslâm ülkelerinde ise bu çalışmalar birî edebiyat, diğeri de Kur'an'ın i'câzını idrâk gibi iki gayeye yöneliktir. Müslüman milletlerde belâgat ilminin daha çok gelişmiş olması, herhalde hedef ve gayenin böyle ikili olmasından kaynaklanmaktadır. Türkiye hariç, diğer İslâm ülkelerinin orta ve yüksek öğretim programlarında belâgatın ders olarak yer almış olması, bu ilim üzerindeki çeşitli te'lif ve akademik çalışmaların yapılmasına imkân hazırlamıştır. Türkiye'de ise, sadece edebî mülâhazalarla bir takım tahlil ve araştırmaların yapıldığı görülüyorsa da, sözü edilen ikili gayeyi hedefleyen köklü ve inançlı çalışmaların yapılmadığını esefle kaydetmek lazımdır. Edibimiz Muallim Nâci'nin (i'câz-ı Kur'an, s. 5): "Kitab-ı mukaddesimiz Kur'an-ı Kerim'in i'câzından kim bahsedebilecek ? Sözdeki i'câzın derecelerinden haberdar olan fusaha ve büleğa değil mi ?" sözleri, gerek ilâhiyât ve gerekse edebiyât çevrelerine önemli bir mesaj niteliği taşımaktadır.

Netice olarak, insanın etkili konuşmasından ve Kur'an'ın mu'cizeliğinden söz edildiği müddetçe; gerek meleke ve gerekse ilim olarak, belâgat hep gündemde olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

Aristo, Fennü's-şîr (Poetika), trç. Metta b. Yunus, Farabî, İbn Sînâ, İbn Rüşd ve Abdurrahman Bedevî (beş tercüme bir arada), Beyrut, 1973; Ebu Zeyd Muhammed el-Kureşî, Cemheretu eş'aril'Arab, Beyrut, 1383/1963; Sibeveyh Ebu Bîşr Amr, el-Kitâb, I-II, Mısır, 1316; Ebu Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ, Mecâzül'-Kur'an (nşr. M. Fuad Sezgin), Kahire, 1374/1955; Ebu Osman el-Câhiz, el-Beyân ve't-tebyîn (nşr. Abdüsselâm Harun), I-IV, Mısır, 1395/1975; el-Hayavan (nşr. A. Harun), I-VII, Mısır, 1366/1947; el-Hayavan 2 (nşr. Fevzi Atavî), I-II (7 cüz), Beyrut, 1387/1968; İbn Kuteybe, Te'vilü müşkilil'-Kur'an (nşr. Ahmed Sakr), Kahire, 1393/1973; eş-Şîr ve's-sü'arâ (nşr. A. Muhammed Şakîr), Mısır, 1966; Ebü'l-Abbâs el-Müberrid, el-Kâmil fil'-Juğa, I-II, Beyrut, ts.; Ebü'l-Abbâs Sa'leb, Kavâ'idü's-şîr (nşr. M. Abdülmünim el-Hafâcî), Kahire, 1367/1948; İbnü'l-Mu'tezz Abdullah, el-Bedî' (nşr. I. Kratochovsky), London, 1935; İbn Tabataba el-Alevî, İyârü's-şîr (nşr. T. el-Hacri-M. Zeglül Sellâm), Kahire, 1956; Kudame b. Cafer, Nakdû'n-nesr (nşr. Taha Hüseyin-Ali el-Abbâdî), Beyrut, 1400/1980; Nakdû's-şîr (nşr. S. A. Bonebakker), Leiden, 1956; Ebül-Hasan Ali el-Cürcânî, el-Vesâta beyne'l-Mütenebbi ve husûmihi (nşr. E. İbrâhim-M. el-Becâvî), Beyrut, ts. (Darül'-kalem); Ebül-Kasim el-Hasan el-Amîdî, el-Müvâzeze (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire, 1373/1954; Ali b. İsâ er-Rummânî, en-Nüket fi l'câzül'-Kur'an (nşr. M. Halefullah-M. Zeglül Sellâm, üç risale bir arada), Mısır, 1387/1968; Ebu Süleyman Hamd el-Hatabî, Beyânu l'câzül'-Kur'an (nşr. M. Halefullah-M. Zeglül Sellâm, üç risale bir arada), Kahire, 1387/1968; Ahmed b. Fâris, es-Sahîbî (nşr. Ahmed Sakr), Kahire, ts. (el-Halebî); Ebu Hilâl el-Askerî, es-Sinâ'ateyn (nşr. A. Muhammed el-Becâvî-M. İbrâhim), Kahire, ts.; Ebu Bekr el-Bakullânî, l'câzül'-Kur'an (nşr. Ahmed Sakr), Kahire, 1963; el-İntisâr (nşr. M. Zeglül Sellâm), İskenderiye, 1971; eş-Şerîf er-Radî, Telhisü'l-beyan fi mecâzâtül'-Kur'an, 1375/1955; el-Mecâzâtü'n-Nebeviyye (nşr. M. Mustafa), Kahire, 1356/1937; Kadî abdülcebbâr, el-Muğnî, XVI l'câzül'-Kur'an (nşr. Taha Hüseyin-Emin el-Hûlî), Kahire, 1380/1960; Ebu Mansûr es-Se'alîbî, el-Fevâid ve'l-Kalâid (bazı risâlelerle birlikte nşr. Ali el-

Hakâni), Beyrut, ts. (Dar-ı Şa'b); el-l'câzu ve'l-icâz (nşr. İ. Asaf), Beyrut, ts.; Yetimetü'd-dehr (nşr. M. Muhyiddin Abdulhamid), I-IV, Kahire, 1375/1956; İbn Reşik el-Kayravâni, el-Umde (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid), I-II, Beyrut, 1972; Abdullah b. Sınan el-Hafaci, sırru'l-fesaha, Beyrut, 1402/1982; Abdulkahir el-Cürçâni, Delâilü'l-l'câz (nşr. M. Muhammed Şakir), Kahire, 1404/1984; Esrârü'l-Belâga (nşr. H. Ritter), İstanbul, 1954; er-Risâletü's-şâfiye (nşr. M. Halefullah-M. Zâgîül Sellâm, üç risale bir arada), Kahire, 1387/1968; er-Râduyâni Muhammed b. Ömer, Tercümanü'l-belâga (nşr. Ahmed Ateş) Farsça, İstanbul, 1949; el-Vatvat Reşidüddin, Hedâiku's-sıhr fi dekáiki's-şî'r (nşr. Abbas İkbâl) Farsça, Tahran, 1308; İbn Münkız, el-Bedî' fi nakdi's-şî'r (nşr. A. Ahmed Bedevî-Hamid Abdülhamid), Kahire, 1380/1960; Fahrüddin er-Razî, Nihâyetü'l-icâz fi dirâyetü'l-l'câz (nşr. Nasrullah Hacımüftüoğlu), Erzurum, 1987; es-Sekkâki Yusuf, Miftahu'l-ulûm, Mısır, 1356/1937; İbnü'l-Esir Ebü'l-Feth Ziyâuddin Nasrullah, el-Meseltü's-sâr (nşr. A. el-Hufi-B. Tabane), I-IV, Kahire, ts.; Kemalüddin Abdülvahid İbnü'z-Zemlekâni, et-Tıbyân fi ilmi'l-beyân (nşr. Ahmed Matlûb-Hatice el-Hadîsi), Bağdat, 1384/1964; el-Burhan el-kâşif an l'câzi'l-Kur'an (nşr. Hatice el-Hadîsi-Ahmed Matlûb), Bağdat, 1394/1974; İbn Ebi'l-İsba' el-Misrî, Bedî'ü'l-Kur'an (nşr. Hufni Muhammed), Kahire, ts.; Tahrîru't-tahbîr (nşr. Hufni Muhammed), Kahire, 1383/1963; Hazım el-Kurtubî, Minhâcü'l-büleğa ve sıracü'l-üdebâ nşr. Muhammed el-Habîb, Tunus, 1966; Bedreddin b. Mâlik, el-Misbâh fi ilmi'l-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî', Kahire, 1341; İbnü'n-Nedim, el-Fihris (tekmilesiyle birlikte), Beyrut, ts.; el-Enbârî Ebü'l-Berekât Muhammed, Nüzhetü'l-elıbbâ (nşr. Muhammed E. İbrahim), Kahire, ts.; Yakut el-Hamevî, Mu'cemü'l-üdebâ, I-XIX, Beyrut, ts.; İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-ayân (nşr. İhsan Abbas), I-VI, Beyrut, ts.; İbnü'l-İmâd Abdulhay, Şezerâtü'z-zehab, I-VIII, Beyrut, 1399/1979; Celâlüddin el-Kazvîni, el-izâh (nşr. Heyet), I-II, Bağdat, ts.; Telhîsu'l-Miftah, İstanbul, 1312; el-Halhalî Muzaffer, Miftahu't-Telhis, yz.; el-Alevî Yahya b. Hamza el-Yemenî, et-Tırâz el-mu'tazammın li esrârü'l-belâğeti ve ulûmi hakayikü'l-l'câz, I-III, Beyrut, 1400/1980; Saftıyüddin el-Hillî, Şerhü'l-bedî'tıyye (nşr. Nesib Neşâvî), Dımışk, 1403/1983; İbn Kayyum el-

Cevziyye, el-Fevâidü'l-müşevviki ile ulûmü'l-Kur'an ve ilmi'l-beyân (nşr. Muhammed Bedrüddin), Mısır, 1327; Kadı Abdurrahman Azduddin el-İci, el-Fevâidü'l-ğiyâsiyye (Taşköprüzade'nin şerhi ile birlikte), İstanbul, 1312; Bahauddin es-Sübki, Arûsü'l-efrâh fi şerhi Telhisi'l-Miftâh, Kahire, 1937; Sa'düddin et-Teftazânî, el-Mutavvel, İstanbul, 1309; el-Muhtasarü'l-me'ânî, İstanbul, 1307; Cemalüddin el-Aksarayî, İzahu'l-izah, yz.; İbn Haldun, Mukaddine, Beyrut, ts.; Hasan Çelebi, Haşiyetü'l-Mutavvel, İstanbul, 1309; es-Süyûti Celâlüddin, Hüsünü'l-Muhadara, I-II, Kahire, 1321; Şerhu ukudü'l-cümân, Mısır, 1305; Usamuddin el-İsferâyîni, el-Atvel, İstanbul, 1284; Taşköprüzade Ahmed b. Mustafa, Mesâlikü'l-halas fi mehâlikü'l-havass, yz.; Şerhu'l-Fevâidü'l-ğiyâsiyye, İstanbul, 1312; İsmail Ankaravî, Miftahu'l-belâga ve misbahu'l-fesaha, İstanbul, 1284; Muhammed b. Muhammed ed-Desûki, Haşiyetü ala şerhi's-Sa'd, I-II, İstanbul, 1301; Hace-i Cihan Muhammed el-Geylânî, Menâziru'l-inşâ, İst. ts.; Said Paşa (Diyarbakırlı), Mizanü'l-edeb, İstanbul, 1305; Cebr Zumut, el-Havâtiru'l-hisan fi'l-me'ânî ve'l-beyân, Mısır, 1896; Muallim Naci, İcâz-ı Kur'an, İstanbul, 1308; İstilâhat-ı edebiyeye, İstanbul, 1307; Cevdet Paşa, Belâgat-ı Osmaniye, İstanbul, 1311; Bereketzade İsmail Hakkı, Esrâr-ı belâgat, İstanbul, 1317; Abdurrahman Süreyya, Mizanü'l-belâga, İstanbul, 1303; Sefîne-i belâget, İstanbul, 1305; Hacı İbrahim, Edebiyât-ı Osmaniye, İstanbul, 1305; Muhammed Rifat, Mecamü'l-edeb, İstanbul, 1308; Muhammed Zihni, el-Kavlü'l-Ceyyid, İstanbul, 1327; Recâizâde Mahmud Ekrem, Ta'lim-i edebiyât, İstanbul, 1299; Muhammed Fehmi, Tarih edebiyât-ı Arabiyye, İstanbul, 1332; Ahmed Reşid Bey, Nazariyât-ı edebiyeye, İstanbul, 1910; Ahmed el-Hamlâvi, Zehrü'r-rebi', Kahire, 1369/1950; Ali el-Cündî, Fennü'l-escâ', Kahire, ts.; Fennü't-teşbih, Kahire, 1952; Fennü'l-Cinas, Kahire, 1954; Emin el-Hulî, Fennü'l-Kavl, Kahire, 1366/1948; Ahmed eş-Şâyib, el-Üslûb, Kahire, 1952; Ahmed Mustafa el-Merağî, Buhûs ve ârâ' fi ilmi'l-belâga, Kahire, 1359/1940; Tarihu ulûmü'l-belâga, Kahire, 1369/1950; Ulûmu'l-belâga, Kahire, 1972; Seyyid Nevfel, el-Belâgetü'l-Arabiyye fi devri neş'etiha, Kahire, 1948; İbrahim Sellame, Belâgetu Aristo beyne'l-Arabi ve'l-Yunan, Mısır, 1371/1952; Muhammed Zağlûl Sellâm, Eserü'l-Kur'an fi tatavvurü'n-nakdi'l-Arabi, Kahire, 1961; Şevki Zayf, el-Belâgetu tatavvürün ve

tarîh, Kahire, 1965; İzzüddîn Ali, el-Hadîsü'n-Nebevî mine'l-vicetü'l-belâgiyye, 1392/1973; Ali el-Cârim-Mustafa Emin, el-Belâgetü'l-vaziha, Mısır, 1975; Ahmed Matlûb, el-Belâgetu inde's-Sekkâki, Bağdat, 1964; el-Kazvinî ve Şurûhu't-Telhis, Bağdat, 1967; Abdulketîm el-Hatîb, el-İcâz fî dirâsâti's-sâbîkin, Mısır, 1974; Mustafa es-Sâvî, Menhecü'z-Zemahşerî, Mısır, 1959; Bedevî Tabane, Mû'cemü'l-belâgeti'l-Arabîyye, I,II, Riyâd, 1402/1982; Ahmed el-Haşîmî, Cevahirü'l-belâğa, Beyrut, ts.; İsmail Karaçam, Sonsuz mu'cize Kur'an, İstanbul, 1987; Adil Özdemir, Kur'an-ı Kerim'in belâgata tesiri (Doktora tezi), İzmir, 1981; İA, I-XIII, İstanbul, 1940-88; Encyclopedia Universalis, XIV, 236 vd. (Rhétorique), Fransa, 1974; The New Encyclopedia Britannica, XV, 798 vd. (Rhetoric); Edwin Black, Rhetorical Criticism, 1965; William J. Brandt, The Rhetoric of Argumentation, 1970; Raymond F. Howes, Historical Studies of Rhetoric and Rhetoricians, 1961; Nasrullah Hacımüftüoğlu, Fahrüddin er-Râzî, Nihâyetü'l-İcâz fî dirâyeti'l-İcâz'ının Tahkiki neşri ve Abdulkahir el-Cürcânî'nin Belâgat Alanındaki Eserleriyle Mukayesesi (Doktora tezi), Erzurum, 1987.